

Ранньомодерні перебудови Спасо-Преображенського собору XII–XIII століть у Новгороді-Сіверському

Спасо-Преображенський Новгород-Сіверський собор кінця XII – початку XIII ст. був єдиним із храмів Новгород-Сіверського князівства, який уцілів у роки після монгольської навали. За ранньомодерної доби його неодноразово перебудовували. У XVI ст. собор прикрасили білокам'яним різьбленням. У XVII ст. його перетворили на тринавний багатобанний храм у бароковому стилі. У такому вигляді він послугувався прототипом Троїцького собору в Чернігові та інших тринавних багатобанних храмів XVII–XVIII ст. Північного Лівобережжя. У 1791–1796 роках давній Новгород-Сіверський собор розібрали та замінили новим, спорудженим за проектом Дж. Кваренгі.

Ключові слова: Новгород-Сіверський, Спасо-Преображенський собор, давньоруська архітектура, ранньомодерна архітектура, архітектура України.

Спасо-Преображенский собор конца XII – начала XIII в. в Новгород-Северском был единственным храмом Новгород-Северского княжества, уцелевшим в годы после монгольского нашествия. В раннемодеpную эпоху его неоднократно перестраивали. В XVI в. собор был украшен белокаменной резьбой. В XVII в. он был превращен в трехнефный многокупольный барочный храм. В этом виде он послужил прототипом Троицкого собора в Чернигове и других трехнефных многокупольных храмов XVII–XVIII вв. Северного Левобережья. В 1791–1796 гг. древний Новгород-Северский собор разобрали и заменили новым, построенным по проекту Дж. Кваренги.

Ключевые слова: Новгород-Северский, Спасо-Преображенский собор, древнерусская архитектура, раннемодеpная архитектура, архитектура Украины.

The Spaso-Preobrazhensky Cathedral of the late 12th - early 13th centuries in Novgorod-Siversky was the only temple of the Novgorod-Siversky principality that survived in the years after the Mongol invasion. In the early modern era, it was rebuilt several times. In the 16th century the cathedral was decorated with white stone carvings. In the 17th century it was turned into a three-nave multi-domed baroque church. In this form it served as a prototype of the Troitsky Cathedral in Chernihiv and other three-nave multi-domed churches on the North Left-Bank of Dnieper dated to the 17th – 18th centuries. In the 1791–1796 ancient Novgorod-Siversky Cathedral was dismantled and replaced with a new one designed by J. Quarenghi.

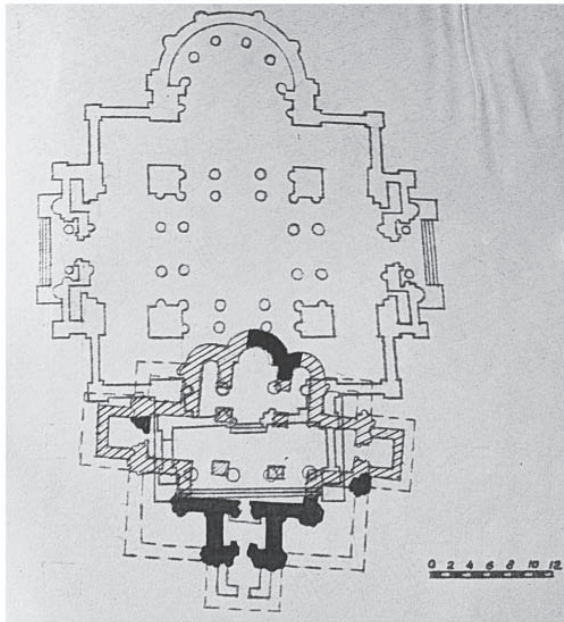
Keywords: Novgorod-Siversky, Spaso-Preobrazhensky Cathedral, ancient Rus architecture, earl modern architecture, architecture of Ukraine.

У 1791–1796 роках за ініціативи та коштом Катерини II давній собор Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря замінили новим, спорудженим за проектом архітектора Дж. Кваренгі (іл. 1). Згідно зі свідченнями сучасників, по завершенню перебудови від старого храму лишилися тільки рештки фундаментів та будівельне сміття, закладене під підлогу нового («*фундаментъ разобранной Преображенской церкви, сделанный изъ крепкаго камня, находимого въ новгородсеверскихъ горахъ, положенъ весь въ основаше вновь строящейся церкви*» [Венедикт 1861, с. 35]). Так завершилось існування останнього із «сіверських» храмів, споруджених упродовж кінця XII – початку XIII ст. на землях Новгород-Сіверського князівства князями з місцевої династії Ольговичів. Утім, пам'ять про давній собор збереглася в документах та місцевій літературній традиції [Венедикт 1861; Черненко 2012, с. 69–70]. Завдяки цьому вже на початку XX ст. втрачений Новгород-Сіверський храм привернув увагу істориків. Так, у доповіді «Архітектура чернігівських храмів», виголошеній на засіданні Попереднього комітету з улаштування XIV Археологічного з'їзду, В.Д. Айналов окремо відзначав, що «в Нов-

Іл. 1. Спасо-Преображенський собор.
Проект Дж. Кваренгі. [За: В.І. Лук'яненко]

городсеверске до царствования Екатерины II был прекрасный храм великокняжеской эпохи (Спасо-Преображенский...)» [Айналов 1908, с. 170]. Однак археологічні дослідження решток собору були розпочаті значно пізніше, у 1954–1956 роках М.В. Холостенком [Холостенко 1958]. У 1981–1983 роках їх продовжив В.П. Коваленко (консультанти П.О. Раппопорт

- собор XVIII ст.
- собор XII ст.
- археологічне розкриття ділянок собору XII ст.
- галереї XVII ст.

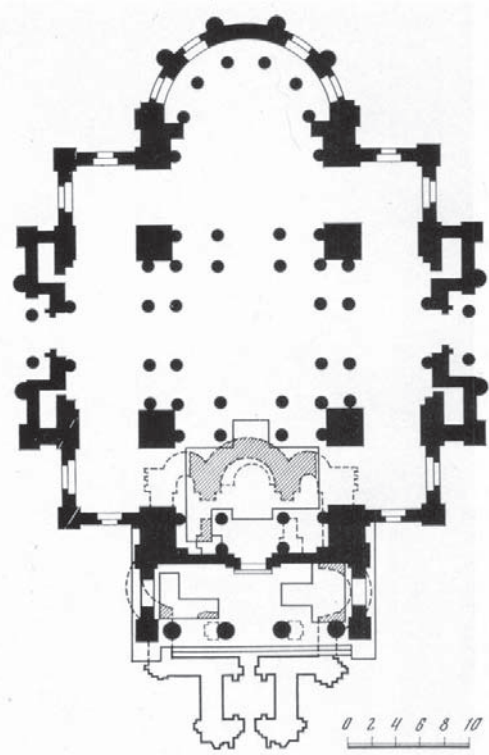
Іл. 2. План Спасо-Преображенського собору 1791–1796 рр. з позначенням залишків давнього храму за результатами досліджень 1954–1956 рр. [За: М.В. Холостенком]

та А.А. Карнабед) [Коваленко 1981; Коваленко 1989; Большаков, Коваленко, Раппопорт 1989; Карнабед 1988, с. 38]. У ході досліджень вдалося частково відкрити збережені рештки фундаментів та стін давнього храму, що дозволило поступово визначити його планову структуру (іл. 2; іл. 3). Як з'ясувалося, давній собор був чотирьохстовпним, хрестовокупольним з трьома апсидами, прямокутним притвором із заходу, екседрами з півночі та півдня (у 1956 році були лише частково розкриті М.В. Холостенком та визначені як бічні притвори: іл. 2). На підставі особливостей будівельної техніки та матеріалів храм було датовано кінцем XII – початком XIII ст. [Большаков, Коваленко, Раппопорт 1989, с. 51–53]. Архітектурі цієї пам'ятки на сьогодні присвячено чимало досліджень. Існує принаймні дві її реконструкції: М.В. Холостенка (іл. 4) та Г.Н. Логвіна (іл. 5). Вважають, що типологічно Новгород-Сіверський собор наслідував афонські храми, а конструктивними рішеннями та декором нагадував П'ятницьку церкву в Чернігові [Холостенко

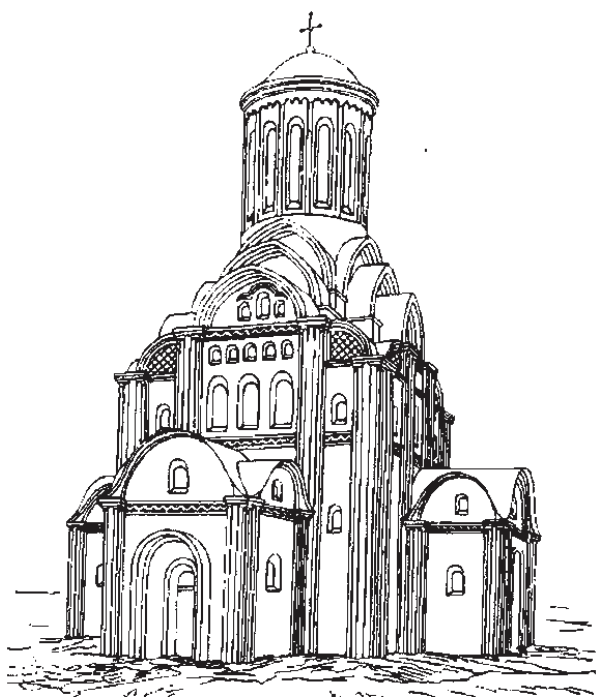
1958; Логвин 1980, с. 167, 190, рис. 105; Раппопорт 1986, с. 116–118; Иоаннисян, Черненко 2015, с. 433–435, 437]. Натомість про історію собору від часу його створення до часу руйнування достеменно майже нічого не відомо.

Найдавніша писемна згадка про давній Новгород-Сіверський собор належить до XVI ст. Його згадує у своїх записках про подорож 1584–1585 років Мартин Груневег як «чудову церкву» у «знаменитому монастирі» [Мартин Груневег 2013, с. 182]. Слід підкреслити, що ця коротка згадка контрастує у Груневега з більш детальним описом давніх кам'яних храмів Чернігова. Ці храми, за його словами, були занедбані та зруйновані [Мартин Груневег 2013, с. 178]. Напевно, давній Новгород-Сіверський собор на той час перебував у значно кращому стані. Судячи з усього, його постійно поновлювали, підтримували ремонтами. Матеріали археологічних досліджень дозволяють висловити кілька припущень щодо часу цих ремонтів.

У ході розкопок Новгород-Сіверського собору було виявлено будівельні блоки вапняку,

Іл. 3. План Спасо-Преображенського собору 1791–1796 рр. з позначенням залишків давнього храму за результатами досліджень 1981–1983 рр. [За: А.А. Карнабедом]

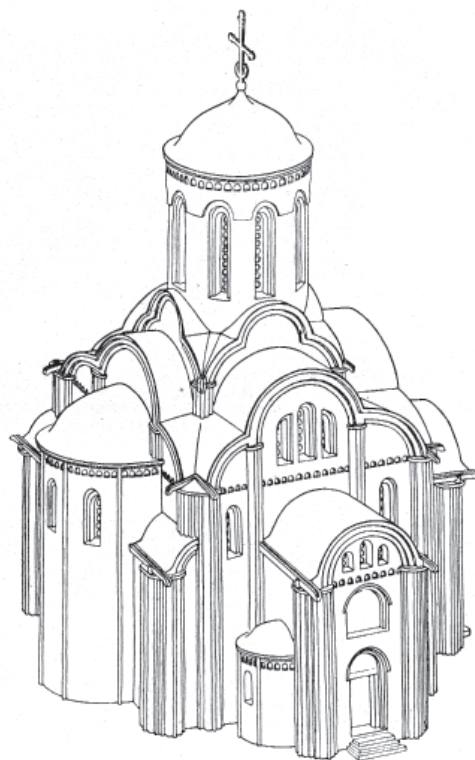
Іл. 4. Спасо-Преображенський собор. Вигляд з південного заходу. Реконструкція. [За: М.В. Холостенком]

декоровані різьбленням. З них збереглися два (іл. 6; 7), які нині експонуються в Державному історико-культурному заповіднику «Слово о полку Ігоревім» (м. Новгород-Сіверський, б/н). За стилем оформлення вони подібні до тих, що використовувалися для декорування кам'яних та цегляних будівель у московській архітектурі XVI–XVII ст. Слід підкреслити, що в ранньомодерній архітектурі Чернігово-Сіверщини використання подібних архітектурних деталей є винятковим явищем і більш ніде не відзначено.

Камінь, з якого виготовлено різьблені блоки Новгород-Сіверського собору, відноситься до органогенних вапняків та відрізняється за палеонтологічними рештками від крейдових відкладів районів Подесення, Волині тощо. Для визначення його походження керівними формами слугують великі форамініфери, які жили в карбоні-пермі. На території сучасної України подібні вапняки характерні лише для відкладів середнього карбону Донбасу [Стратиграфія УРСР 1963]. Утім, їх видобуток та транспортування до Новгорода-Сіверського у ранньомодерний час (з тодішнього «Дикого поля») є маловірогідним.

Територіально більш наближеними до Новгорода-Сіверського є відслонення фузулінових вапняків мячківського горизонту у

басейні р. Ока. Відомо, що видобуток вапняків для потреб будівництва там здійснювався впродовж XII–XIX ст. [Викторов, Звягинцев 1981, с. 17–20]. Самі місця видобутку добре відомі за писемними джерелами та досліджені археологічно [Беляев 2016, с. 106; Фатьков, Яганов 2015]. За результатами досліджень було встановлено, що зазвичай на місці вирубували сортові блоки певних розмірів, а потім перевозили на будівельні майданчики, де їм надавали остаточного вигляду. Окрім блоків для архітектурних деталей, там само виробляли різноманітну продукцію з вапняку: жорна для млинів, кам'яні ємності, саркофаги, надмогильні плити. Слід відзначити, що існують приклади транспортування таких виробів за тисячі кілометрів від місця видобутку, наприклад, до Соловецького монастиря [Беляев 2016, с. 106]. У цьому зв'язку привертає увагу ще одна рідкісна для Чернігівщини знахідка з мячківського вапняку, яка також походить з Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря – різьблена могильна плита (іл. 8). Її виявили під час археологічних досліджень Спасо-Преображенського собору у

Іл. 5. Спасо-Преображенський собор. Вигляд з північного заходу. Реконструкція. [За: Г.Н. Логвиним]

Лл. 6. Білокам'яний різьблений архітектурний блок з розкопок Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському. Фото 2019 р.

1981 році [Коваленко 1989, рис. 83, 84]. Вибитий на плиті надпис, згідно з прочитанням С.В. Подлевського, є поминальною формулою: «Року 7099-го [1591 від Різдва Христового. – О. Ч.] квітня у (?) день помер Дмитро Іванів син із Носко(ів)» [Подлевський 2018, с. 76–77]. Плита має численні аналогії серед надгробків та в цілому пам'яток старомосковської епіграфіки XVI ст. [Беляев 1996, с. 146–166]. Відомо, що такі тексти робили на привозних, уже орнаментованих плитах епіграфісти, які працювали при монастирях [Беляев 1996, с. 20; Фатьков, Яганов 2015, с. 419]. До Новгород-Сіверського ця могильна плита могла бути привезена разом з іншими виробами з мячківського вапняку, наприклад, разом з уже згаданими деталями архітектурного декору під час ремонту чи перебудови собору.

До складу Московського царства Чернігово-Сіверщину було включено на межі XIV та XV ст. Є свідчення, що в XVI ст. були спроби відродити давні святині Сіверщини, храми та монастирі. На місці зруйнованих монументальних споруд домонгольської доби будували дерев'яні храми. Так, за повідомленням Груневега, у Трубчевську «на месте каменной церкви, от которой ещё видны некоторые части» встановили нову дерев'яну [Груневег 2013, с. 187]. Так само у Карачеві дерев'яна соборна церква була встановлена серед стін зруйнованого кам'яного храму давньоруського часу [Миненко, Яганов 2014, с. 279]. Лише в Новгороді-Сіверському впродовж XVI ст. ще існував

та використовувався давній мурований собор. Імовірно, його стан на той час був значно кращим, ніж у інших «сіверських храмів». Показово, що до цього ж періоду відноситься жалувана грамота монахам Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, відома в копіях севського походження [Русіна 1993]. Отримання цієї грамоти В.І. Маркіз та В.І. Лук'янченко вважали відправною точкою відродження в монастирі мурованого будівництва. Спираючись на результати архітектурно-реставраційних досліджень 1980–1985 років, В.І. Маркіз відзначав, що в історії архітектурного ансамблю монастиря «нижним пределом следует считать 1552 год, когда архимандрит монастыря Василий получил от Ивана Грозного грамоту [за О.Б. Русіною. – 1551 р. – О. Ч.] [Русіна 1993, с. 138]), подтверждающую право на владение обширными угодьями, что, безусловно, дало восстановить монастырь, разрушенный незадолго до этого войсками крымского хана» [Маркіз 1986, с. 10]. Згідно з висновками В.І. Маркіза та В.І. Лук'яненка, у XVI ст. в монастирі будується мурований двоповерховий корпус покоїв настоятеля та надбрамна вежа

Лл. 7. Білокам'яний різьблений архітектурний блок з розкопок Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському. Фото 2019 р.

Іл. 8. Різьблена могильна плита з розкопок Спасо-Преображенського собору. [За: В.П. Коваленком]

з дзвіницею, які характеризуються властивою цій епосі будівельною технікою [Маркиз 1986; Лук'янченко 2004]. Припустимо, що тоді ж був відремонтований та оздоблений білокам'яним різьбленням Спасо-Преображенський собор. Можливо, це сталося під час відновлення монастиря після згаданої в жалуваній грамоті пожежі, яку О.Б. Русіна обґрунтовано асоціює з татарським нападом 1542 року, відзначеним у Никонівському літопису [Русіна 1993, с. 138].

Утім, відомі на сьогодні зображення Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського собору відображають його дещо по-іншому. Ці зображення збереглися в рукописному «Служебнику», створеному в Новгороді-Сіверському в 1665 році (іл. 9) та на титульному аркуші друкованого «Анфологіону» 1678 року (іл. 10). Вони засвідчують, що на той час первинний вигляд собору зазнав суттєвих змін за рахунок барокових надбудов. Хрестовокупольний однобанний давньоруський храм перетворився на досить масивну будівлю з банями над середохрест'ям та по діагональних осях, з'явилися кутові прибудови, увінчані малими банями. Центральне прясло західного фасаду з розвинутим антаблементом увінчав бароковий фронтон.

Матеріали археологічних досліджень дозволили встановити, що ранньомодерні прибудови Спасо-Преображенського собору були муровані з так званої «цегли-пальчатки». На жаль, у звіті про розкопки не відзначений її формат, однак на фотографіях добре зафіксовано зовнішній вигляд цеглин у муруваннях [Ко-

валенко 1981, рис. 66]. На світлинах добре помітні цеглини видовжених пропорцій з п'ятьма поздовжніми жолобками (іл. 11). Така цегла – різновид великоформатної прямокутної. Її ще називають «литовка», або «литовська». Ця назва є умовною та запозичена науковцями з документів Великого князівства литовського, де «литовкою» іменували великоформатну цеглу для будівництва замків [Трусов 1991, с. 111].

Характерною рисою пальчатки є наявність жолобків на одному з її постільних боків. Жолобки призначалися для забезпечення щільнішого зціплення цегли з вапняним розчином у кладках [Цапенко 1967, с. 37]. Під час виробництва пальчатки форму наповнювали глиною руками, а потім проводили по поверхні заготовки пальцями чи спеціальною гребінкою. Унаслідок цього утворювались жолобки. Їх кількість та конфігурація могли бути найрізноманітнішими.

За ранньомодерної доби традиція виготовлення та використання пальчатки була поширена в окремих регіонах Центрально-Східної Європи: у Прибалтиці, на території Правобережної України та Білорусі [Трусов 1991]. На Північному Лівобережжі її виробництво поширилося із XVII ст., за часів входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої (1618–1648 роки). До середини XVIII ст. пальчатка переважала в будівництві Північного Лівобережжя та лише поступово була витіснена великоформатною цеглою московського взірця [Цапенко 1967, с. 37–38]. Остання не мала жолобків на поверхні. Її виробляли в зовсім інший, т. зв. підп'ятковий (п'ятковий, ножний), спосіб, забиваючи глину в форму ногою або дерев'яним чемкарем (молотком із цільного дерева) [Белавенец 1904].

Іл. 9. Фрагмент титульного аркуша «Анфологіону» 1678 р. із зображенням Спасо-Преображенського собору

Враховуючи сказане, є всі підстави віднести виконані із цегли-пальчатки прибудови Новгород-Сіверського собору до часу, коли така цегла поширилася в регіоні, тобто, не раніше початку XVII ст. Датоване 1665 роком зображення Спасо-Преображенського собору дозволяє встановити і верхню хронологічну межу цих перебудов. Можна стверджувати, що вони відбулися в період до 1665 року. Про їх причини може свідчити те, що пальчаткою, як було зафіксовано під час розкопок В.П. Коваленка, поміж іншого, були перекладені й нижні ряди мурування стіни південної апсиди (іл. 11). Напевно, на час реконструкції апсида була частково зруйнованою. Не можна виключити, що це руйнування було наслідком військових подій початку XVII ст. (війни 1609–1618 років, або ж Смоленської війни).

Зважаючи на збережені зображення, реконструйований у бароковому стилі Новгород-Сіверський собор є подібним до тринальних багатобанних храмів, що їх будували на території Північного Лівобережжя у другій половині XVII – упродовж XVIII ст. (Троїцький собор

у Чернігові, Мгарський собор, Миколаївська церква в Могильові та інші). Для таких споруд був властивий композиційний акцент на масивному корпусі, фланкування фасадів ризалітами та розчленованість внутрішнього простору як по вертикалі, так і по горизонталі (за рахунок внутрішніх опор і виокремлення західних компартментів). Однією з найдавніших споруд цього ряду вважається чернігівський Троїцький собор (іл. 12), збудований у 1679–1685 роках Йоганном-Баптистом Зауером на замовлення архієпископа Лазаря Барановича [Адрюг 2008, с. 143–145; Говденко 1997, с. 70; Цапенко 1967, с. 170–171]. У вітчизняному мистецтвознавстві (М.П. Цапенко, Г.Н. Логвін та інші) цей тип собору найчастіше трактують як ремінісценцію давньоруського триапсидного шестистовпного храму з вежами на західному фасаді [Адрюг 2008, с. 160–161; Вечерський 2008, с. 72–73; Логвін 1980, с. 61–62; Цапенко 1967, с. 167]. Згідно з іншою версією, подібний тип храмових будівель сформувався під впливом західноєвропейської барокової архітектурної традиції. Найбільш детально, напевно, таку

Іл. 10. Фрагмент титульного аркуша «Службника» 1665 р.
із зображенням Спасо-Преображенського собору

точку зору обґрунтував В.Р. Залозецький. Він доводив, що прообразами українських тринавних храмів XVII–XVIII ст. були композиційно подібні їм церкви Іль-Джезу в Римі та Петра і Павла у Вільнюсі [Zalozieckij 1929].

С.Г. Юрченко вважав, що першим тринавним багатобанним храмом на Лівобережжі став собор Максаківського монастиря (нині втрачений), закладений на замовлення Адама Киселя в 1653 році [Юрченко 1997]. Це була купольна барокова базиліка з трансептом та двома вежами на західному фасаді. У її плані, на відміну від інших подібних споруд України, підкреслюється «латинський» хрест, що наближує її до західноєвропейських аналогів (тієї ж церкви Іль-Джезу в Римі). Пластика фасадів будівлі свідчила про використання її творцями архітектурних форм зодчества Речі Посполитої та, можливо, про приналежність до цієї школи зодчества. На думку С.Г. Юрченка, будівля Максаківського собору була прототипом усіх подібних храмів, у тому числі Троїцького собору в Чернігові [Юрченко 1997, с. 68]. Утім, значно ближчим за всіма параметрами до Троїцького собору (іл. 12) є реконструйований у період до 1665 року Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський собор (іл. 9; іл. 10). Безумовно, порівняння цих споруд припустиме лише з поправкою на масштаби, оскільки габарити чернігівського храму є значно більшими. Однак, попри це, звертає на себе увагу їх схожість: обидва постають у вигляді багатобанних тринавних трипритворних храмів ренесансно-барокових форм. Їх фасади фланкують увінчані малими банями ризаліти, зовні схожі на вежі. Центральне прясло фасадів з розвинутим антаблементом завершують масивні, майже ідентичні фронтони.

Відомо, що у XVII ст., як і в часи середньовіччя, замовник найчастіше обумовлював бажані риси майбутньої будівлі, обираючи їх серед відомих йому взірців архітектури (інколи – серед різних взірців) [Вечерський 2008, с. 168]. Таким чином, чернігівський Троїцький собор слід розглядати не лише як результат творчості зодчого Йоганна-Баптиста Зауера, але і як втілення задуму замовника, архієпископа Лазаря Барановича. У цьому зв'язку можна згадати, що Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир слугував Барановичу резиденцією досить тривалий час,

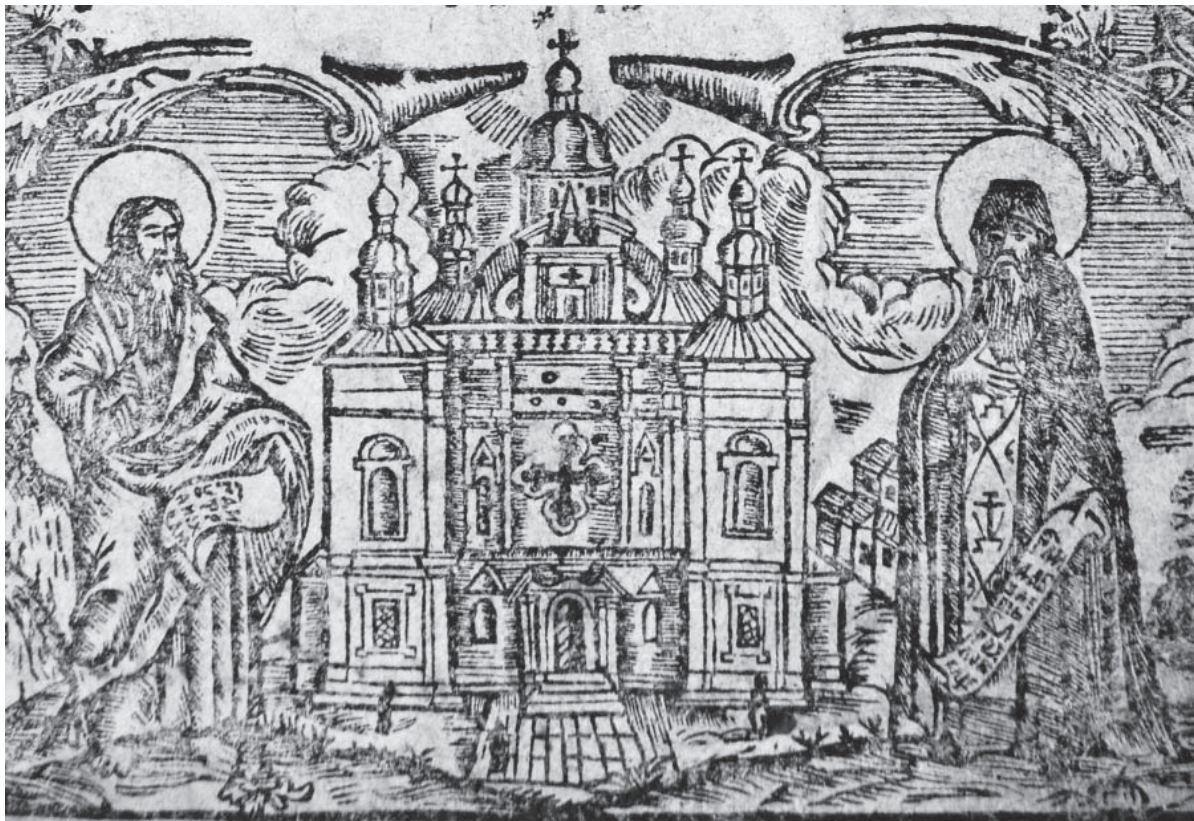
Іл. 11. Цегла-пальчатка в ремонтному муруванні апсиди Спасо-Преображенського собору.
[За: В.П. Коваленком]

упродовж 1657–1672 років. Є думка, що саме в цей період життя у нього виник задум будівництва Троїцького собору в Чернігові [Адруг 2008, с. 142]. Можливо, що тоді ж стародавній Новгород-Сіверський храм був обраний Лазарем Барановичем за взірць для майбутньої споруди.

У літературі трапляється твердження, що перебудова в бароковому стилі собору Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря була здійснена саме за наказом Лазаря Барановича. Таке твердження ґрунтується на згадці про відновлення занедбаного монастиря в листі Барановича до гетьмана Брюховецького. Проте в цьому листі йшлося лише про ремонт покрівлі храму та намір спорудити трапезну й огорожу [Венедикт 1861, с. 40]. Водночас П.М. Кулаковський наводить свідчення польських джерел про перебудову монастиря за часів входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої. У цей період (після 1631 року) обитель належала єзуїтам. У 1635 році місцевий староста О. Пісочинський заснував тут єзуїтську колегію, а в 1636 році під керівництвом двох перших прибулих сюди єзуїтів Спаський собор досить швидко перелаштували на костел [Кулаковський 2006, с. 190]. Відомо, що архітектурним взірцем для всіх єзуїтських соборів слугувала церква Іль-Джезу в Римі, де було поховано засновника ордену Ігнатія Лойола. Найвірогідніше, отримавши Новгород-Сіверський монастир, представники ордену намагалися надати головному храму обителі відповідного вигляду. Таким чином, давньоруський хрестовокупольний собор перетворився на будівлю,

подібну до західноєвропейських костельів. Це сталося задовго до будівництва Максаківського собору, що дозволяє розглядати саме Спасо-Преображенський храм Новгород-Сіверсько-

го як прототип майбутніх храмів Гетьманщини, де архітектурні риси давньоруської доби поєдналися із західноєвропейською ренесансно-бароковою стилістикою.

Лл. 12. Фрагмент титульного аркуша «Нового заповіту» 1717 р.
із зображенням Троїцького собору в Чернігові

Джерела та література

1. Адруг, А. 2008. *Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть*. Чернівці, 2008.
2. Айналов, Д.В. 1908. Архитектура Черниговских храмов (Речь, произнесенная профессором Д.В. Айналовым в заседании комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове, 10 авг. 1906 г.). *Труды Черниговского Предварительного Комитета по устройству XIV-го археологического съезда в г. Чернигове*. Чернигов, с. 168–175.
3. Белавенец, М.И. 1904. *Подпятный способ формования сырца для строительного кирпича*. Санкт-Петербург.
4. Беляев, Л.А. 1996. *Русские средневековое надгробие. Белокаменные плиты Москвы и Северо-Восточной Руси XIII–XVII вв.* Москва.
5. Беляев, Л.А. 2016. Декоративные изделия из известняка в Коломенском: обзор коллекции. *Вестник ПСТГУ, V: Вопросы истории и теории христианского искусства, 1 (21)*, с. 95–108.
6. Большаков, Л.Н., Коваленко, В.П., Раппопорт, П.А. 1989. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского. *Краткие сообщения Института археологии*, 195. Москва, с. 51–57.
7. Вечерський, В. 2008. *Гетьманські столиці України*. Київ.
8. [Венедикт (Курковский)] 1861. Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря. *Черниговские Епархиальные известия, 1: Прибавления*. Чернигов, с. 32–56.

9. Викторов, М.А., Звягинцев, Л.И. 1981. *Белый камень*. Москва.
10. Говденко, М. 1997. Праці Іоанна Баптисти в Гетьманщині. *Пам'ятки України*, 1, с. 70–77.
11. Иоаннисян, О.М., Черненко Е.Е. 2015. Афонские традиции в зодчестве Древней Руси. *Афонська спадщина: Науковий альманах*, 1–2. Чернігів; Київ, с. 432–445.
12. Карнабед, А.А. 1988. Новые данные о памятниках Чернигова XI–XII вв. *Древне-русское искусство. Художественная культура XI – первой половины XIII в.* Москва, с. 31–40.
13. Коваленко, В.П. 1981/37. *Отчет о раскопках собора XII в. в Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1981 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій.
14. Коваленко В.П. 1989. Спасский собор XIII в. в Новгороде-Северском. *Новгород-Северскому – 1000 лет. Тез. докл. обл. науч.-практической конф.* Чернигов; Новгород-Северский, с. 46–50.
15. Кулаковский, П. 2006. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)*. Київ.
16. Логвин, Г.Н. 1980. *Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль*. Москва.
17. Лук'янченко, В. 2004. Спасо-Преображенський монастир в Новгороді-Сіверському. *Вісник [інституту «УкрНДІпроектреставрація»]*, 2. Київ, 2004, с. 18–31.
18. Лук'янченко, В. 2006. Покої настоятеля Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському. *Наукові дослідження та реставрація, Вісник інституту «УкрНДІпроектреставрація»*, 5–6, с. 101–117.
19. Мартин Груневег 2013. (о. Венцеслав) духовник Марини Мнишек. *Записки о торговой поездке в Москву в 1684–1655 гг.* Москва.
20. Маркиз, В. 1986. *Покои настоятеля. Историческая записка*. Киев. Архів «УкрНДІпроектреставрація», фонд зберігання 465, т. II, кн. 3.
21. Миненко, В.В., Яганов, А.В. 2014. Древнерусское городище Карачев и церковь Михаила Архангела конца XII века. Археологические исследования 2012 года. *Археология Подмосковья. Материалы научного семинара, 10*. Москва, с. 274–289.
22. Подлевський, С. 2018. *Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X–XVII ст.* Чернігів.
23. Русіна, О. 1993. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження). *Український археографічний щорічник*, 2. Київ, с. 138–152.
24. Раппопорт, П.А. 1986. *Зодчество Древней Руси*. Ленинград.
25. Стратиграфія УРСР.1963. IX: Палеоген / [відп. ред. В. Г. Сябряй]. Київ.
26. Трусов, О.А. 1991. Большемерный кирпич XIII–XVII вв. на территории Белоруси. *Краткие сообщения института археологии*, 205, с. 111–117.
27. Фатьков, А.М., Яганов, А.В. 2015. Находки заготовок белокаменных изделий из раскопок селища Большое Саврасово 2 в 2013 году. *Археология Подмосковья: материалы научного семинара, II*. Москва, 2015, с. 412–433.
28. Холостенко, Н.В. 1958. Исследование памятника XII в. в г. Новгороде-Северске. *Сб. сообщений ин-та «Киевпроект»*, 1–2. Киев, с. 34–43.
29. Цапенко, М. 1967. *Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков*. Москва.
30. Черненко О.Є. 2012. Архітектурний ансамбль Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря (до питання про час виникнення). *Болховітіновський щорічник 2011*. Киев, с. 68–78.
31. Черненко, О.Є. 2017. Зодчество Чернігово-Сіверської землі та монументальне будівництво Волині кінця XII – середини XIII ст. *Возвягль – Звягель – Новгород-Волинський у часовому зрізі тисячоліть*. Харків; Київ, с. 89–99.
32. Юрченко, С. 1997. Спасо-Преображенський Максаківський монастир. *Пам'ятки України*, 1, с. 67–69.
33. Zalozieckij, W. *Die Barock Architecture Osteuropas mit besonderer berücksichtigung der tigungen Ukraine*. Berlin, 1929.